

ВНУТРІШНЯ ФОРМА СЛОВА В АСПЕКТАХ ЗІСТАВНОГО МОВОЗНАВСТВА

Стаття присвячена внутрішній формі слова як параметру зіставного мовознавства і лінгвокогнітивному феномену, що дає ключ до розуміння етнолінгвістичних закономірностей інтерпретації світу та дозволяє порушити питання про можливість групування мов за особливостями семантичної мотивації найменувань.

Ключові слова: внутрішня форма слова, етимологія, мотивація, зіставне мовознавство, мовна картина світу.

Класичне мовознавство як самостійна наукова галузь утвердилося з відкриттям порівняльно-історичного методу (кінець XVIII — початок XIX ст.: У. Джонс, Р. Раск, Ф. Бопп, Я. Грімм, В. фон Гумбольдт, О. Х. Востоков та ін.), який дозволив запропонувати обґрунтовані класифікації мов світу. З тих часів і дотепер відомі дві основні класифікації мов, побудовані за ознаками 1) історичної спорідненості мов (генеалогічна) і 2) структури (морфології) слова (типологічна, або морфологічна). У загальному вигляді вони відбивають тодішні моделі, зокрема В. фон Гумбольдта і А. Шлейхера, з певними уточненнями та розширенням мовного матеріалу. Крім того, є спроби ареального розподілу мов, а також виділення так званих мовних союзів (М. С. Трубецької) як категоріальних різновидів мовних ареалів.

Активний розвиток зіставного мовознавства і лінгвокультурологічних досліджень другої половини XX — початку XXI ст. дозволяє порушити питання про ймовірність розподілу мов світу за ще однією ознакою: особливостями семантичної мотивації найменувань, тобто за параметром, який прийнято називати метафоричним терміном «внутрішня форма слова».

Завданням статті є повернення до одвічного питання про природу найменування у площині, яку давні греки пов'язували з проблемою співвідношення *слова (найменування)* і *предмета*, та висунення на цій основі гіпотези про можливість групування або ж навіть класифікації мов світу за внутрішньою формою (далі — ВФ) їхнього лексичного складу.

Головним предметом спостережень виступає внутрішня форма слова, або, в ширшому розумінні, — мотиваційно-образна основа найменування. Абстрагуючись від термінологічних деталей, можна стверджувати, що йдеться про власне те саме, що й стало предметом обговорення спочатку для еллінів, пізніше — для В. фон Гумбольдта, Дж. Харріса, Г. Штейнтала, В. Вундта, А. Марті, інших учених і, особливо, — для О. О. Потебні.

Історія вивчення питання свідчить про те, що сучасне вітчизняне і (меншою мірою) західноєвропейське мовознавство також не полишає поза увагою ВФ слова¹. Проте відмінною рисою сучасних досліджень ВФ слова на фоні античного та класичного поглядів на це явище є те, що внутрішня форма слова здебільшого розглядається як суто мовне явище, без орієнтації на його багатопланову природу, в якій органічно перетинаються соціально-психологічний, когнітивно-гносеологічний, етнокультурний та інші аспекти.

Навіть дуже поверхове знайомство з тим, як тлумачили явище мотиваційного зв'язку найменування й образу предмета у філософських ученнях давнини, переконує, що це був принципово інший — глибинний підхід, за яким конкретне явище розглядалось як вияв внутрішніх загальних принципів світоустрою. Зокрема, явище, яке сьогодні ми називаємо ВФ слова й усвідомлюємо його як першооснову найменування, давні вчення намагалися пов'язати з пошуком першопричини буття та універсуму в різних поняттєво-концептуальних визначеннях. Так, в Упанішадах оперують поняттям «брахман», що тлумачиться як абсолютний початок. У буддійському вченні про природу речей ідеться про елементи дхарми, що становлять основу речовини, з якої зроблений світ².

Представники даосизму також виділили окрему категорію *дао* — вічне й незмінне начало, загальний абсолют, у невизначеності якого криється сутність речей. Крім того, це й першооснова найвищого взаємного порозуміння людей. Відомий філософ-конфуціанець Іто Дзинсай (1627–1705) писав: «Міті (дао) — це ніби шлях, по якому відбувається спілкування людей між собою. Це є також причиною взаємодії усіх речей. Загальне ім'я цьому — дао»³.

О. Ф. Лосєв, вивчаючи поняття «вираження», запропоноване Арістотелем, відзначав, що в античній естетиці була поширена теорія діалектичного синтезу внутрішнього та зовнішнього. За нею все матеріальне має на собі відбиток «внутрішнього» (життя)⁴.

У творах Арістотеля такі категорії невід'ємно пов'язані з терміном *ентелехія* (*entelecheia*), що вживається для позначення тотожності зовнішнього та внутрішнього, тобто матерії та форми. Арістотель у своїх працях використовував термін *ейдос* «ідея» та ставив знак рівності між ним та матерією. Філософ пояснював це тим, що матерія без ейдоса є тільки абстрактною можливістю існування чогось. У той же час ейдос без матерії є лише розумовим (логічним) принципом, який не має ніякого конкретного вираження⁵. Отже, вони (ейдос та матерія) апріорі можуть існувати у своїй нерозривній єдності.

Діалектика внутрішнього й зовнішнього покладена Арістотелем в основу пояснення терміна *to ti en einai* (дгр.), який був перекладений О. Ф. Лосєвим російською мовою як «чтойность». Давньогрецький філософ уживав його для опису ситуації творення нерухомої картинності певної речі за допомогою великої кількості змістових енергій, які перебувають у постійному русі. Розглядаючи

¹ Огляд бібліографії див. у кн.: Голянич М. І. Внутрішня форма слова і дискурс : Монографія.— Івано-Франківськ, 2007.— 296 с.; Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства — К., 2006.— 423 с.; Манакін В. Н. Сопоставительная лексикология.— К., 2004.— 326 с.; Манакін В. М., Токарев К. О. Внутрішня форма слова в англійській та українській мовах : Монографія.— Запоріжжя, 2013.— 150 с.; Снитко Е. С. Внутренняя форма номинативных единиц.— Л., 1990.— 188 с.; Leopold W. Inner form // Language.— 1929.— Vol. 5. N 4.— P. 254–260.

² Голянич М. І. Знач. праця.— С. 11.

³ Цит. за: Григорьева Т. П. Мудрецы, правители и мастера // Человек и мир в японской культуре.— М., 1985.— С. 152.

⁴ Лосєв А. Ф. Знак. Символ. Миф.— М., 1982.— С. 91–92.

⁵ Там же.— С. 93.

питання взаємозв'язку мови та думки, Арістотель не використовував термін «внутрішня форма», хоча й оперував чимось подібним, що поглиблювало тлумачення імені як особливого феномену.

Поняття «внутрішня форма» вперше з'являється в «Енеадах» грецького філософа Плотіна, що був засновником неоплатонізму. Так само, як і Арістотель, Плотін уживав цей термін, говорячи про внутрішню структуру твору мистецтва та вияву духовного змісту індивіда⁶. Як відомо, інтерес до «першослова» також виявляли Гомер, Гесіод, Геракліт, Платон, Варрон, Августин та ін. Їхні праці відбивають в основному філософське і загальнонаукове сприйняття дійсності. Проблема внутрішнього виступала для них «основою конструктивно-логічного осягнення речі, виявлення онтологічної природи якої залежало від філософської системи»⁷. Проте саме ці давні філософські доробки стали основою для подальшого розвитку категорій внутрішнього / зовнішнього та їх поступового переміщення у сферу філософії мови і власне лінгвістики.

Крім античних мислителів, питання внутрішньої форми слова торкався і Конфуцій, який вважав, що назва нерозривно пов'язана з предметом навколишнього світу і повинна відбивати його характерні особливості, бо тільки в такому разі можна говорити про правильність імен. Внутрішня форма розглядалась і представниками давньоіндійської граматичної школи. Вони стверджували, що всі предмети та явища породжуються спочатку у формі слова, а думка й усі знання тісно поєднані з лексичною одиницею⁸.

Завершуючи дуже стислий розгляд питання про ВФ слова крізь призму філософії давнини, зазначимо, що найпродуктивнішим для сьогодення залишається тлумачення цього поняття Платоном. У своїй праці «Кратил» він зазначає, що слово, крім свого значення і звукової форми, має ще одну характерну особливість — «ідею, образ слова», завдяки якому немає потреби відтворювати всі риси, властиві предметові, щоб одержати образ. Він (образ) може через деякий час затемнюватися. Це призводить до втрати словом своїх функцій зображення. Філософ також розділяв слова на первинні та вторинні (аналогічно до слів-основ та похідних) і наголошував на тому, що пояснити «ідею», «образ» (тобто внутрішню форму, в нашому розумінні) первинних слів неможливо⁹.

Але найголовніше — це те, що феномен ВФ слова співвідноситься з платонівською «ідеєю ідей». Сутність її полягає в тому, що вона перебуває в певному трансцендентальному бутті, а тому не може бути повністю зрозуміла людині. Оперуючи сучасними категоріями, можемо говорити, очевидно, про рівень ноосферної організації інформаційно-змістового континууму людства та універсуму, що також є складником трансцендентального, або метафізичного, буття¹⁰.

Наступний найважливіший для історії мовознавства етап у вивченні явища ВФ слова та внутрішньої форми мови в цілому — це лінгвофілософська система В. фон Гумбольдта. Базовим постулатом його вчення є те, що мова є світом, який лежить між зовнішніми явищами та людиною¹¹. Мова — це «проміжна реальність», що інформує не про те, як називаються предмети, а про те, як «вони

⁶ Откупциков Ю. В. Из истории индоевропейского словообразования.— СПб., 2005.— С. 83.

⁷ Голянич М. І. Знач. праця.— С. 8.

⁸ Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові.— К., 1984.— С. 10.

⁹ Платон. Кратил. Сочинения : В 3 т.— М., 1971.— Т. 3.— С. 413–495.

¹⁰ Докладніше про це див. у кн.: Манакін В. М. Мова і загальна симетрія універсуму // Мовознавство.— 2011.— № 3.— С. 26–40.

¹¹ Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию.— М., 1984.— С. 13.

нам надані», і що «різні мови — це зовсім не різні позначення однієї й тієї самої речі, а різні бачення її» і т. ін.¹²

У ХХ ст. про мову як проміжний світ між людиною та дійсністю знову говоритимуть Вайсгербер, Гайдеггер, Рассел та ін. За Гумбольдтом, мова — це інтелектуальний інстинкт¹³. Саме тому відома теза вченого про єдність (і навіть тожність) мови та мислення передбачає активну роль першої в процесі перетворення реального світу у світ думок за допомогою мови. Сучасні нейролінгвістичні школи схиляються до думки, що мова не лише виконує мислетворчу функцію, а є певною функцією мозку, окремою нейронною програмою, що скеровує діяльність людського мозку, фізіологія якого була докорінно змінена з набуттям людиною властивості володіння мовою.

Положення Гумбольдта, що підтверджуються сучасними розвідками вчених, виявляють, таким чином, глибинні культурно-історичні, а також лінгвокогнітивні чинники різноманітності мовних картин світу та особливостей внутрішньої форми слів різних мов як маніфестації такої різноманітності. Кожна мова пояснює світ по-своєму: іноді дуже відмінно від інших мов, іноді лише зі зміщенням певних смислових акцентів, але завжди своєрідно. Тому мову (мови) сьогодні розглядають як джерело для розуміння особливостей людського світосприйняття, а вивчення мов світу, слідом за Гумбольдтом, можна назвати «всесвітньою історією думок та почуттів людства»¹⁴.

О. О. Потебня розвиває загальні положення Гумбольдта, зокрема його положення про творчу природу мови, її динамічну сутність, завдяки якій вона перебуває в постійному розвитку. У центрі уваги вітчизняного дослідника був змістовий бік мови, яку він вважав засобом, що творить думку¹⁵. Так само, як і Гумбольдт, Потебня розглядав мову як основний засіб мислення та своєрідний «проміжний світ»: «... як окреме слово стає між людиною та предметом, так і вся мова між людиною та природою, що на нього впливає»¹⁶. На його думку, слово створюється із суб'єктивного сприйняття і «є відбитком не самого предмета, а його відображенням у душі»¹⁷, тобто воно поєднує в собі як суб'єктивні, так і об'єктивні чинники, що зумовлює всю глибину значення та неможливість його повноцінного розуміння через значну кількість імпліцитних змістів.

Як відомо, у працях О. О. Потебні не існує не тільки однозначного тлумачення поняття ВФ слова, а й однакового закріпленого термінопозначення досліджуваного ним явища. У різних працях ученого представлено майже 50 назв (слів і словосполучень) на позначення поняття внутрішньої форми слова, мотивація яких, у свою чергу, надає цінну інформацію про те, як сам О. О. Потебня розтлумачував цей феномен для себе. Пор.: *найближче етимологічне значення; етимологічне значення; власне значення слова; власний зміст слова; представлення; центр образу; одна з ознак, яка домінує над іншими; центральна ознака образу, яка виражається словом; знак; знак знака; символ відомого змісту; образ образу; єдиний об'єктивний зміст слова; об'єктивний зміст слова; знак значення; внутрішній знак значення та ін.*¹⁸

Як бачимо, феномен ВФ слова є багатомірним для О. О. Потебні. Внутрішню форму вчений розуміє не лише як елемент пам'яті мови через збереження ознаки

¹² Там же.

¹³ Там же.— С. 8.

¹⁴ Гумбольдт В. фон. Знач. праця.— С. 27.

¹⁵ Потебня А. А. Полное собрание сочинений : Мысль и язык / Под ред. Комитета по изд. соч. А. А. Потебни при ВУАН.— О., 1922.— Т. 1.— С. 24.

¹⁶ Там же.— С. 27.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Голянич М. І. Знач. праця.— С. 20.

об'єкта, але і як схему взаємодії з ним¹⁹. Виявленню такої взаємодії допомагає порівняння ВФ та етимології (якщо внутрішня форма є затемненою) еквівалентних назв різних мов. Пор.: англ. *beard* (< зах.герм. *barthaz* < іє. *bhar-dha* «борода») // укр. та рос. *борода* (< ст.-сл. *brada* < лат. *barba* < іє. *bher / bhor* «колотися, бути гострим»); або англ. *grapes* (< фр. *grape* «гроно винограду» < франк. *graper* «збирати виноград» < пгерм. **krappōn* «гачок, який використовувався для збирання винограду») // укр. та рос. *виноград* (< ст.-сл. *виноград* «виноградник» < калька гот. *weingards* «виноградник» < *wein* «вино» + *gard* «город, сад») і т. ін.

Наведені та подібні приклади, яких безліч в етимологічних словниках, часто-густо відкривають живі зв'язки найменувань з тими процесуальними діями, які закріпилися за словами. Це, звичайно, не є свідченням «об'єктивності» назви щодо предмета найменування. Скоріше навпаки: ВФ слугує засобом мовно-розумової суб'єктивності у процесі сприйняття предмета, що на початковому етапі номінації концентрується в назві. Але разом з тим під час номінації здійснюється й те, що стосовно всієї лінгвокультури можна визначити як вербальну об'єктивність соціокультурної значущості певних ознак предмета, що закарбовані у ВФ слова, яке до нього відсилає.

Знаковим і до кінця не досягненим є таке визначення ВФ О. О. Потебнею: «Внутрішня форма слова є відношенням змісту думки до свідомості; вона показує, як людині уявляється її власна думка»²⁰. Ключовим тут слід вважати дихотомію співвідношення «змісту думки і свідомості», де під першим (думкою) розуміється, очевидно, початковий етап формування поняття, яке має бути закріпленим у слові, а під другим (свідомістю) — власне рівень людської свідомості (колективного чи індивідуального знання про світ), яка скеровує лінгвокогнітивні процеси номінації. На думку О. М. Камчатнова, О. О. Потебня внутрішньою формою вважає уявлення у свідомості власної думки людини про предмети номінації. З цього випливає, що в людини є «якась сфера несвідомих думок, що усвідомлюються за допомогою внутрішньої форми слова. Ось цю несвідому сферу думок О. О. Потебня, очевидно, і називає душею»²¹.

О. О. Потебня вважав, що саме діалектикою співвідношення думки до свідомості можна пояснити той факт, що «у мові існує багато слів для позначення предмета, так само, як і одне слово може вживатися для позначення абсолютно різних предметів»²². У першому наближенні тут можна побачити закон асиметричного дуалізму словесного знака, який пізніше буде сформульований С. О. Карцевським. Проте діалектика думки і свідомості, що лежить в основі формування внутрішньої форми слова, є процесом набагато глибшим. Це діалектика співвідношення слова як виразника (= двійника, аватара) поняття і свідомості як віддзеркалення людського світогляду та, власне, складника останнього.

Порівняння ВФ слів різних мов, де в кожному випадку будь-яка ознака номінації закарбовує актуальні для свідомості певного соціуму (на момент народження назви) ознаки предмета найменування, ілюструє таке співвідношення. Цікавими можуть бути деякі англійські назви, що містять спільний компонент *chair* «стілець», семантика якого розгорнулася в метафоричну та метонімічну площину в похідних типу *chairman / chairwoman* «голова, головуючий, керівник» (< *chair* «стілець» + *man* «чоловік, людина» / *chair* «стілець» + *woman* «жін-

¹⁹ Кубрякова Е. С. Язык и знание : На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения / Роль языка в познании мира.— М., 2004.— С. 366.

²⁰ Потебня А. А. Знач. праця.— С. 83.

²¹ Камчатнов А. М. А. А. Потебня и А. Ф. Лосев о внутренней форме слова // Рус. филол. вестн. 1998.— № 1–2.— С. 41.

²² Потебня А. А. Знач. праця.— С. 83.

ка»); *chair-car* (амер.) «вагон-салон» (< *chair* «стілець» + *car* «вагон»); *chair-bed* «крісло-ліжко» (< *chair* «стілець» + *bed* «ліжко»); *chairwarmer* «нероба, дармоїд» (< *chair* «стілець» + *warmer* «нагрівач») і под.

Переносне значення англійського *chair* «керівник» може реалізуватися, так само як і в багатьох інших мовах, через слово «голова» («*head*»), зокрема в американському варіанті англійської мови: *head of the department* (завідувач кафедри, керівник департаменту, відділу і под.). Слово *head* має низку інших вторинних значень, які в українській та інших мовах передаються по-різному: *a head of a tree* (крона дерева), *a head of cabbage* (качан капусти), *a head of a ship* (ніс корабля) та багато інших, що природно відбиває реальну та потенційну полісемію соматичної лексики.

Наведені приклади демонструють прозорість ВФ слова, а відтак — зрозумілість мотивацій якщо не окремих слів, то загальних мовних образів, що відбито в мовних кліше, фразеологізмах, ідіоматичних виразах. Не лише в англійській, а й в інших мовах з поняттям керівника пов'язується образ стільця або крісла, як правило, з негативною конотацією: *триматися / боротися / хапатися за крісло* і под. У випадках, коли ВФ є непрозорою, а таких випадків у цілому більшість, не минути звернення до етимології.

Питання співвідношення ВФ слова та його етимології лишається одним з дискусійних. Не спиняючись на цьому детально, зазначимо, що, на нашу думку, етимологія слова — це площина дослідницького порядку, яка торкається не самого принципу номінації, а виявляє історично затемнені першооснови найменування. Інакше кажучи, ця дослідницька операція зрештою наближає етимолога до первісного образу — внутрішньої форми, яку на синхронному рівні декодувати важко або неможливо.

О. О. Потебня ототожнював ВФ з етимологією (етимоном) слова. Як доказ спорідненості цих понять учений наводив російський іменник *стол*, що, на його думку, походить від *стлать*, де дія є ознакою, покладеною в основу найменування²³. Саме ця первинна ознака і моделює загальне значення номінації, мотивуючи широке коло вживання слова (адже *стіл* може використовуватися для позначення будь-яких столів, незалежно від форми, кольору, розміру та ін.). Таким чином, зміст, покладений в основу назви, і становить внутрішню форму.

Внутрішня форма слова у такому розумінні ототожнюється з найближчим етимологічним значенням, що має одну ідентифікаційну ознаку і є об'єктивним за своїм характером. Наприклад, англ. *tissue* «носовичок» має внутрішню форму *tissu* (від фр. «тканина»), у той час як укр. *носовичок* має прозоре віднесення до слова *ніс*. Так звані первинні ознаки номінації завжди супроводжують народження слова. Питання тільки в тому, чи вони ще відчуваються, лежать «на поверхні слова», чи вже етимологічно затемнені та приховані.

Важливим є питання про унікальність ВФ слова щодо національних мовних культур. Поширена з часів В. фон Гумбольдта думка про те, що ВФ є індикатором національно-мовної своєрідності, насправді є відносною, оскільки «у різних мовах іноді завдяки калькуванню та запозиченням внутрішня форма мовних одиниць, спрямованих на один і той самий предмет, може збігатися»²⁴. Наприклад, англ. *cushion* «подушка» походить від ст.фр. *coissin* «подушка, сидіння», яке, у свою чергу, є модифікацією лат. *culcita* «матрац». Щодо походження українського та російського еквіваленту «подушка» існує декілька версій. По-перше, це поєднання праслов'янських основ **pod* «под» та **vicho* «вух», на що

²³ Потебня А. А. Знач. праця.— С. 82.

²⁴ Плотицьков Б. А. О форме и содержания в языке.— Минск, 1989.— С. 115–116.

наштовхує аналогія з фр. *orreiller* «подушка» (< фр. *oreille* «вухо»). По-друге, існує думка, що слово походить від псл. **dux-* «дух», що розглядається як найменування «надутої речі»²⁵.

Розширення семантичної палітри слів відриває позначальне від першопричини номінації, приводить до деетимологізації. Проте віддалені зв'язки з первинною мотивацією певною мірою зберігаються, а часто простежуються в інших мовах, якщо йдеться, наприклад, про запозичення.

Етимологічні розвідки можуть відкривати приховану історичну мережу запозичень, відсилаючи таким чином до першоназв та їх ВФ, які були релевантними для генетично споріднених мов та віддзеркалювали образні мотивації в минулому. Етимологія слугує помічником для пояснення формування семантики ексклюзивних випадків, наприклад омонімії, як з англійським іменником *dream*. У значенні «сон» це слово походить від зах.-герм. *draugmas* «обман, ілюзія»²⁶. У той же час у значенні «мрія» цей іменник походить уже від значення «схожа на сон краса чи привабливість»²⁷. Таким чином, розвиток сучасних значень цих слів в англійській мові було спричинено внутрішньою формою «першоназв», етимонами, що закарбовували первообрази, які виступають найголовнішими креативними чинниками творення слова.

На тому, що ВФ є «центром образу» предмета для представників певної мови, постійно наголошував О. О. Потебня. Завдяки цій властивості слово для мовця є «... із самого свого народження засобом розуміти себе та свої сприйняття»²⁸.

Ще раз повернемося до античної філософії, де внутрішня форма (для них — *ейдос*) — «це те, що дає цілісність уяві, відкриває гармонію образу через ідею єдності»²⁹.

Даючи пояснення щодо внутрішньої форми слова та образу, О. О. Потебня говорить, що має на увазі не образ предмета, а образ образу, тобто уявлення³⁰ про певний предмет. Уявлення, яке продукує мозок за власними когнітивними законами, і є «змістом» нашої думки, але воно «має значення не саме по собі, а лише як форма, у якій чуттєвий образ входить у нашу свідомість»³¹.

Важливим аспектом міжмовного вивчення ВФ слів є порівняльний аналіз наявного впливу прогностичної функції первинної ознаки для формування подальших значень окремих слів. Так, цікаво, що спільнослов'янське слово **letьnikъ* (суфіксальне похідне від **leto* «тепла пора року») в сучасних слов'янських мовах втілилось у такі значення, як «однолітня рослина» (укр., рос.), «перший день березня» (болг.), «річне теля» (слн.), «літнє помешкання» (ч.), «жіноча літня спідниця», «літній шлях» (п.) та ін.

Специфіка мотивації не тільки пронизує історію слів, а й керує сучасними словотвірними процесами, закономірностями вторинної номінації тощо (укр. *перешиванець* «про людину, яка змінює свої політичні погляди», *писанка* «вродлива жінка», англ. *King Kong* «сильний чоловік», *gas-bag*, *windbag*, *chatterbox* «балакуша» (триндичиха) та под.). Як бачимо, ВФ слова, виростаючи з етимону, який своєю чергою є віддзеркаленням архетипічного образу, зберігає колектив-

²⁵ Етимологічний словник української мови : У 7 т. / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. — К., 2003. — Т. 4. — С. 477–478.

²⁶ Online Etymology Dictionary. — <http://www.etymonline.com/index.php>.

²⁷ Ibid.

²⁸ Потебня А. А. Зазнач. праця. — С. 116.

²⁹ Голянич М. І. Зазнач. праця. — С. 10.

³⁰ Потебня А. А. Зазнач. праця. — С. 116.

³¹ Там же. — С. 117.

не несвідоме у вигляді власного психоенергетичного імпульсу, що притаманне самому архетипові.

Внутрішня форма слова в такому розумінні стає джерелом інформації про таємниці когнітивної діяльності свідомості, оскільки виступає формою збереження такої інформації через зафіксовані в назвах значущі для людини ознаки номінації.

Важливо наголосити на тому, що ці ознаки номінації не обов'язково мають бути унікальними та неповторними в різних мовах: вони можуть збігатися, бути однаковими або дуже близькими за змістом, що далеко не завжди є наслідком семантичних калькувань та запозичень, а відображенням спільних для представників різних етносів когнітивних уявлень про світ. Пор.: англ. *wind* «повітря в русі» (< іє. *we-nt-o-* «той, що віє» < *we-* «віяти, дути»³² // укр. *вітер* «той, що віє» (< псл. *větrъ* < *vějati* «віяти»)³³; англ. *snowfall* «падає сніг» (< *snow* «сніг» + *fall* «падіння») // укр. *снігонад* «падає сніг» (< псл. *sněgъ* — споріднене з гот. *snaiws* «сніг»)³⁴; англ. *blaze of the sun* «сяйво сонця» // укр. *пригрів* «місце, що пригрівається сонцем» (< укр. *гріти*) // рос. *солнцепёк* «сонце пече» (< рос. *солнце*), англ. *breakwater* «той, що розбиває воду» (< *break* «розбивати» + *water* «вода») // укр. *хвилеріз* «той, що ріже хвилі» (< укр. *хвиля* + *різати*) // рос. *волнорыз* «той, що ріже хвилі» (< рос. *волна* + *резать*) та ін.

Міжмовне зіставлення слів за ВФ — це встановлення спільного й відмінного на рівні взаємозв'язку зовнішньої та внутрішньої форми з лексичним наповненням порівнюваних слів. В. М. Русанівський виділив тут чотири можливих явища: 1) спільність внутрішньої та зовнішньої форми при різному матеріальному (звуковому) вираженні (укр. *виріз* і нім. *der Ausschnitt*); 2) відмінність як зовнішньої, так і внутрішньої форми слів з однаковим значенням (укр. *чужина* і нім. *island* «зовнішня земля», «країна»; укр. *зошит* і ч. *pisanka*); 3) відмінність ВФ у слів з однаковою зовнішньою формою (укр. *тесяр* від *tesatu* та нім. *der Tischler* від *der Tisch* «стіл»); пор. також рос. *столяр* від *стол*; 4) спільність ВФ у слів з відмінною зовнішньою формою (рос. *морьяк* і англ. *seaman*, нім. *Seemann* і под.)³⁵.

Цілком закономірно, що слова, мотивовані різними семантичними ознаками, є безпосереднім предметом зіставного, або контрастивного, аналізу, оскільки цікаво знати, чому саме і як одні й ті самі реалії іменуються в різних мовах: укр. *їдальня* (< «їсти») — рос. *столовая* (< «стіл»); укр. *подарунок* (< «дар», «дарити») — болг. *принос* (< «нести», «приносити») — англ. *gift* (< *to give* «давати»). Таким шляхом можна вибудувати цікаві ланцюжки слів, де в кожній іншій мові можна побачити нову первинну семантичну ознаку, а всі разом вони вимальовують різнобарвний сигніфікативний спектр певного денотата.

Не тільки на фоні різних мов, але і в межах однієї національної мови можна простежити креативну силу ВФ, що допомагає наочно виразити культурно значущі для національного світобачення ознаки в семантиці слів. Так, за спостереженнями В. В. Жайворонка, діалекти української мови мають такий набір назв рушника: *рушник* — *ручник* («рушник для рук»), *утирач*, *утирало*, *утиральник* («рушник для утирання обличчя»), *стирач*, *стирок* («для витирання столу, лавки»), *покутник*, *божник*, *біжник* («рушник для прикрашення ікони»)³⁶.

Слова останньої (четвертої) групи, за класифікацією В. М. Русанівського, є найпоширенішими в плані типології зіставлення. Цілком зрозуміло, що більше

³² Online Etymology Dictionary.— <http://www.etymonline.com/index.php>.

³³ Етимологічний словник української мови.— К., 1982.— Т. 1.— С. 406.

³⁴ Там же.— К., 2006.— Т. 5.— С. 334.

³⁵ Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики.— К., 1988.— С. 17–18.

³⁶ Жайворонко В. В. Слово в етнологічному контексті // Мовознавство.— 1996.— № 1.— С. 22–23.

спільного за ознакою первинної мотивації слід очікувати у споріднених мовах. Генетично і структурно віддалені мови також виявляють цілі групи лексичних відповідників, що містять спільні ознаки ВФ. Тут є не тільки цілком зрозумілі ономотопні паралелі на зразок рос. *кукушка*, серб. *кукавица*, нім. *Kuckuck*, англ. *cuckoo* і под., але й слова, внутрішня форма яких відбиває спільні для різних націй гносеологічно значущі ознаки. Пор.: ісп. *ventana* — англ. *window* (назви вікна від ознаки «вітєр»); укр. *лісник* — англ. *forest-guard*, фр. *garde-forestier*, тат. *урманчы*.

Спільне в первинній мотивації містять не тільки окремі слова, а й фразеологічні одиниці. Пор.: укр. *бути однією ногою в могилі*, англ. *to have one foot in the grave*; укр. *звернути собі шию*, рос. *сломать себе шею*, англ. *to break one's neck*, фр. *se casser le cou* і под.

Приклади такого типу є свідченням єдності лінгвосеміотичних моделей, що покладено в основу людських мов, та певним підтвердженням єдності когнітивно-семантичного універсуму на так званому планетарному рівні людського розуму, тобто на рівні ноосфери, у розумінні цього явища В. І. Вернадським³⁷. Внутрішня форма мовних одиниць матеріалізує цю єдність і разом з тим виражає відмінності вербалізації загальної мовної тотожності, що є наслідком особливостей лінгвокогнітивних уявлень, виявом специфіки національного світобачення. Саме тому, наприклад, *звістка* (рос. *известие*) — це в німецькій мові *Nachricht* («те, що повідомляється»), в італійській — *notizia* («щось відоме»), в англійській, французькій, шведській, фінській та ін. — «новина» (*the news*; *nouvelle*; *nyhet*; *uutinen*).

Порівняння лексичних паралелей (слів, що збігаються за основним семантичним змістом) різних мов за параметром внутрішньої форми слів може виявляти відмінні щодо генетичної чи структурної близькості цих мов лексико-семантичні кластери, тобто міжмовні ряди лексем, що об'єднуються власне за мотиваційними ознаками. Так, наприклад, лексичні паралелі, об'єднані значенням «батьківщина», мають такі основні мотиваційні компоненти в різних мовах:

«рід» («рідний»): рос. *родина*, бр. *rodzina*, слн. *rodina*, серб. *rodina*, болг. *rodina*, п. *rodzina*, в'єтн. *quê hương*. Латиське *dzimtene* також можна віднести до цієї групи, оскільки корінь *-dzim-* у цій мові має значення «рідний»;

«отець» («батько»): укр. *батьківщина*, *вітчизна*, рос. *отечество*, болг. *отечество*, макед. *татковина*, п. *ojczyzna*, лат., фр., каталан., ісп., іт., португ., баск. *patria*, гр. *Πατρίδα*, нім. *das Vaterland*, голланд., нідерл. *vaderland*, норв. *fedreland*, англ. *fatherland*, ісл. *fatherland*, швед. *fosterland*, африкаанс *athartha*;

«матір»: англ. *motherland*, нім. *das Mutterland*, африкаанс *Moederland*;

«дім»: болг. *дом*, хорв. *domovinski*, серб. *домовина*, англ. *homeland*, нім. *die Heimat*, дат. *hjem*, лат., іт., ісп., португ., корсик., каталан. *casa*, баск. *hasiera*, уг. *szülőháza*, алб. *shtëpi*, гр. *σπίτι*, індонез. *rumah*, ест. *Kodumaa*, тур. *ev*, кит. і яп. 家; (いえ) (ie).

Наведені приклади є, по-перше, вибірковыми і тому не можуть слугувати джерелом для встановлення загальномовних тенденцій щодо семантико-мотиваційних векторів номінацій. По-друге, навіть у цих рядах спостерігаються синонімічні перетини, коли в одній мові водночас наявні синоніми, що різняться внутрішньою формою слів (рос. *родина*, *отчизна*). До цього додаються описово-метафоричні найменування на зразок рос. *родина-мать*, *матушка-земля*; те саме в українській та інших мовах: *матінка (ненька)-земля* й подібні, що містять типові й для інших мов мотиваційні компоненти розглянутих лексичних паралелі-

³⁷ Докладніше про зв'язок мови і ноосфери див.: Манакін В. М. Мова і загальна симетрія універсуму // Мовознавство.— 2011.— № 3.— С. 26–40.

лей. В індонезійській мові, крім номінації *rumah*, внутрішня форма якої відсилає до поняття «дім», уживається паралельне *tanahair*, що складається з компонентів *tanah* (земля) + *air* (вода). У багатьох мовах компонент «земля» також входить до слів на позначення батьківщини і міг би бути виділений як одна з мотиваційних ознак для міжмовного лексичного кластера. Ідеться, зокрема, про компонент *land* у германських назвах.

По-третє, неспоріднені з погляду традиційної генеалогічної класифікації мови дуже часто можуть виявляти спільні мотиваційні ознаки для певних слів саме завдяки затемненій у часі спільності історичних коренів, які сягають часів індоєвропейської мовної спільноти. Так, цілком очевидно, що романські слова на позначення батьківщини з мотиваційною ознакою *casa* (*дім*) історично співвідносні з варіацією цього кореня *haza-*, *has* в угорській (фінно-угорська мовна група) та інших мовах; пор. також жаргонне для східнослов'янських мов слово *хаза* «домівка, притулок, дім», що є результатом запозичення.

Незважаючи на всі ці та інші моменти, що застерігають від широких узагальнень, можемо зазначити, що й наведених прикладів достатньо, щоб побачити доволі обмежену кількість мотиваційних компонентів, які об'єднують широкі ряди лексичних паралелей різних мов. Найцікавішими виявляються приклади, що демонструють спільність внутрішньої форми лексичних відповідників неспоріднених (за всієї умовності цього терміна) мов. Можна припустити, що це є свідченням не тільки спільності загальнолюдських законів логіки та гносеології, але й спільності найвищого порядку — спільності ноосфери, планетарної свідомості, що більшою чи меншою мірою матеріалізується в людських мовах і спричиняє діалектичну гармонію єдності відмінностей мов і мовних картин світу.

Таким чином, ВФ слова в зіставному її вивченні відкриває можливість реконструкції окремих ланцюжків мовної номінації, даючи тим самим певну інформацію про таємниці народження і функціонування слова в мовознавчому, а також гносеологічному, лінгвофілософському, когнітивному, етнологічному, культурологічному та інших аспектах.

Крім цього, семантико-мотиваційні зв'язки найменувань, що відсилають до однакових (або подібних) денотатів у різних мовах, дозволяють представити відмінний від генетичних та структурно-морфологічних класифікацій розподіл мов світу, який ґрунтується на особливостях внутрішньої форми міжмовних лексичних паралелей. Основою об'єднання таких міжмовних лексичних кластерів слугує гіпотетично обмежений набір мотиваційних ознак (компонентів), які можна віднести до різновиду мовних універсалій у їх протосемантичній формі існування.

(Запоріжжя)

V. M. MANAKIN

THE INNER FORM OF THE WORD FROM CONTRASTIVE LINGUISTICS VIEWPOINT

The paper dills with the inner form of the word as a parameter of contrastive linguistics, as well as a cognitive phenomenon which gives a key to understanding ways of linguistic mapping and a new possibilities of classification languages according to their specifics of the word motivations. the inner form of the word, etymology, motivation, contrastive linguistics, language worldview.

Keywords: the inner form of the word, etymology, motivation, contrastive linguistics, language worldview.